https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.247
УДК: 929: 821.161.2-7

Тетяна ШЕПТИЦЬКА*

Українські гумор і сатира у період сталінського терору (за матеріалами архівно-кримінальних справ Юрія Вухналя, Василя Чечвянського, Юхима Ґедзя)

Мета – на основі матеріалів архівно-кримінальних справ українських сатириків і гумористів 1920-х – 1930-х рр. дослідити перебіг масових політичних репресій стосовно провідних українських літераторів доби «Розстріляного відродження». На прикладі конкретних постатей не лише відтворити останні місяці їхнього життя, а й розкрити методи оперативної роботи співробітників НКВС із мистецьким середовищем радянської України, змоделювати життя письменницької спільноти під прицілом комуністичних спецслужб.

Методологія та методи. Авторка використала антропологічний і просопографічний підходи. Для реалізації означеної мети були задіяні біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий та герменевтичний методи.

Висновки. Архівно-кримінальні справи гумористів Юхима Ґедзя, В. Чечвянського, Юрія Вухналя, розстріляних у 1937 р. у Києві, фактично не були предметом окремого наукового дослідження. Авторка на

* *Шептицька Тетяна Леонідівна* – кандидат філологічних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [ORSID https://orcid.org/0000-0002-9979-83284 e-mail: shept@ukr.net].

підставі виявлених матеріалів, більшість яких вводиться до наукового обігу вперше, уточнила біографічні відомості про репресованих письменників, зокрема, в частині дат і обставин арештів. Зіставляючи архівно-кримінальні справи репресованих сатириків, вдалося заповнити окремі інформаційні прогалини, а також змоделювати коло інтересів, обговорюваних літературним середовищем питань у період згортання національного будівництва та посилення тиску радянських репресивних органів.

Авторка дослідила варіативність моделей поведінки заарештованих гумористів, що включали як цілковите визнання провини, так і цілковите заперечення. Жодна із моделей не виявилася для митців рятівною, що свідчить про жорстокість радянської влади та недотримання комуністичним режимом елементарних прав людини. Проте способи поводження на допитах Юхима Ґедзя, В. Чечвянського, Юрія Вухналя додали додаткових штрихів до їх творчої біографії та просопографічних портретів.

Ключові слова: Розстріляне відродження; гумор; сатира, Великий терор; Биківня; політичні репресії.

Період «Розстріляного відродження» досі справедливо вважається добою найяскравішого спалаху літературних талантів, зростання мистецької активності, неординарного експериментування, жвавих дискусій, розбудови багатьох складових національного письменства. Український гумор і сатира у міжвоєнне двадцятиліття так само суттєво модернізуються. Появу нових гумористичних форм і жанрів спричинило декілька значимих факторів – входження в літературу молодого покоління, зарядженого пафосом боротьби не лише із класовим ворогом, а й із соціальними вадами, запит читацької публіки та намагання партійного апарату використати сатиру як знаряддя культурного будівництва. Своєрідним «королем гумору» 1920-х – 1930-х рр. слушно вважався Остап Вишня, чиє новаторство у цьому непростому жанрі беззаперечне. Проте у період «Розстріляного відродження» не менш потужно заявили про себе й інші сатирики – Юрій Вухналь, Микита Годованець, Василь Чечвянський, Юхим Ґедзь, Кость Котко, Олександр Ковінька та інші. На жаль, творчий доробок переважної більшості з них й донині малознаний або недостатньо висвітлений, а то й взагалі відсунутий на маргінеси наукової свідомості. Так само фактично відсутня інформація щодо обставин арешту і страти репресованих мит-

ців, їхньої поведінки під час допитів і методів ведення «слідства» співробітниками НКВС. Натомість такі дослідження є вкрай важливими й актуальними. Не лише тому, що архівно-кримінальні справи знищених під час Великого терору письменників-гумористів, попри стандартність і типовість звинувачень, мають дещицю цікавого для істориків літератури фактажу, а й тому, що зафіксовану в них інформацію можна використати для відтворення їх просопографічних портретів. Окрім цього, через подібні дослідження у науковий обіг вводиться чимало документів радянських репресивних органів, котрі раніше були засекреченими і недоступними широкому загалу.

На жаль, творчість репресованих письменників-гумористів у більшості своїй досі не здобула окремих дисертаційних або монографічних досліджень. В академічній «Історії української літератури ХХ ст.» прізвища Юрія Вухналя, В. Чечвянського, Юхима Ґедзя лише згадуються коротко й спорадично у контексті загального розвитку тогочасної гумористики. У цьому виданні фактично відсутні як біографічні відомості про них, так і ґрунтовний аналіз їхнього творчого доробку[1].

Фактично першою деталізованою згадкою про репресованих сатириків стали невеличкі розвідки за авторства О. Мукомели та О. Переїденка у книзі «З порога смерті». На кількох сторінках перераховані основні їхні збірки оповідань, гуморесок

[1] Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. Кн. 1: (1910–1930-ті роки) / за ред. В. Г. Дончика. – 2-е вид., стереотипне. – К.: Либідь. – 1994. – 784 с.

чи фейлетонів та, що найважливіше, вміщена інформація про предмет звинувачень з боку співробітників НКВС УРСР та подані правдиві дати розстрілу Юхима Ґедзя, Юрія Вухналя, В. Чечвянського. Тому згадувана публікація була на свій час досить важливою, адже повертала імена митців у літературний процес початку XX ст., а також руйнувала дискурс радянської критики[2].

На сьогодні існують лише поодинокі спроби показати долі митців у часи сталінського терору, простежити вплив партійного тиску на проблематику творів репресованих гумористів, уточнити проблемні моменти біографії. На окрему розлогу публікацію пощастило Юхиму Ґедзю. Критик В. Поліщук ретельно проаналізував творчу спадщину сатирика, якого охарактеризував як «майстра із загостреним відчуттям слова, тонкого психолога», помітивши зокрема й деякі прийоми, запозичені у колег по перу. Він також закцентував увагу на тому, як під впливом суспільно-політичних чинників художня манера Юхима Ґедзя зазнала своєрідної антиеволюції:

> «Відчувається, як Юхим Ґедзь поступово потрапляв під дедалі важчий ідеологічний прес, питома вага соціологізму в його творах зростала до явного надміру, котрий найвиразніше проявився в останній збірці з досить характеристичною назвою — “Тихою сапою” (1933). [...] Розпочавши з мальовничих, соковитих, емоційних гуморесок, через поглиблені психологічні характери у кращих творах 1927–1930 років прозаїк прийшов до сухуватої і прісної мови заідеологізованих агіток»[3].

Антитоталітарна проблематика в сатирично-гумористичних творах Юрія Вухналя, В. Чечвянського та багатьох інших гумористів XX ст. стала об’єктом дослідження О. Гарачковської. Проте обшир прізвищ і матеріалів, а також мета роботи «комплексно проаналізувати процес формування та розвитку україн-

---

[2] З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Радянський письменник, 1991. – Вип. 1. – 494 с.

[3] *Поліщук В.* Олексій Савицький: Юхим Ґедзь – Олесь Ясний // Реабілітовані історією. Черкаська область / упор. П. М. Жук, В. І. Захарченко, В. І. Рубцова, С. І. Кривенко, В. О. Давиденко. – Сміла: «Тясмин», 2003. – Кн. 3. – С. 404.

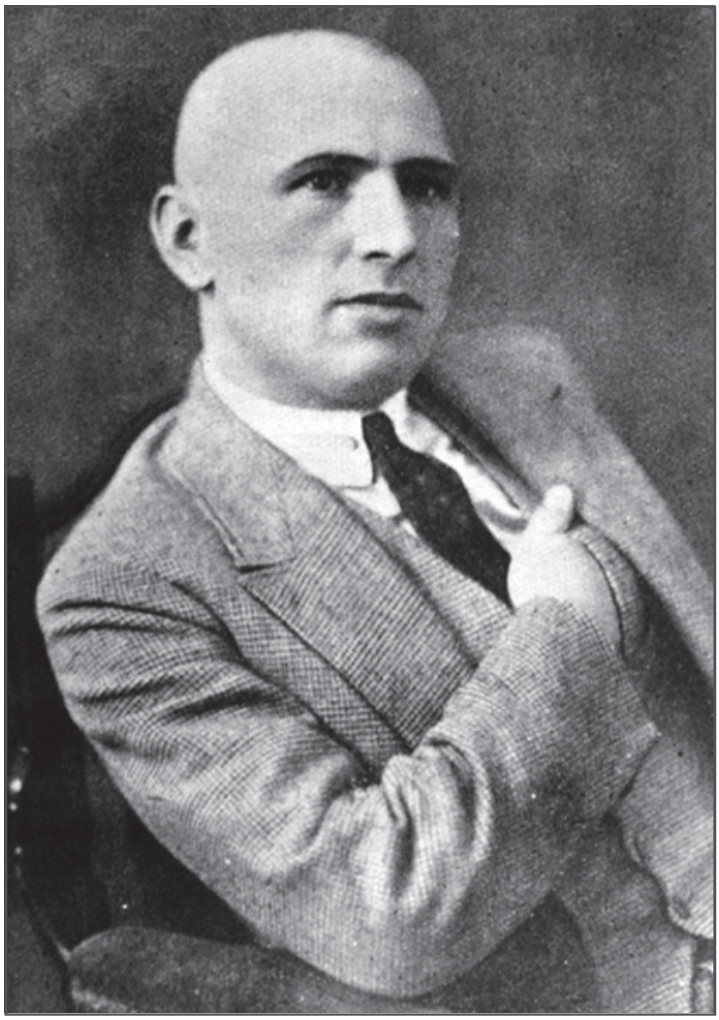

Юхим Ґедзь.

Юрій Вухналь.

ської віршованої сатири й гумору XX ст., зокрема, жанрово-стильових модифікацій гумористики залежно від її конститутивних ознак» не дозволила авторці бодай побіжно розглянути архівно-кримінальні справи репресованих гумористів як джерело біографічної чи просопографічної інформації[4]. Хоча окремі зафіксовані у них епізоди, безперечно, розширили б уявлення про функціонування українських гумору та сатири у часи сталінського тоталітаризму.

Водночас у жодній із публікацій, присвячених долі Юрія Вухналя, Юхима Ґедзя, В. Чечвянського, не знаходимо бодай побіжного аналізу архівно-кримінальних справ репресованих письменників. Відсутність уваги до таких джерел пов'язана, на нашу думку, з кількома факторами – відносно нещодавнім розсекреченням самих справ і, головно, з інерцією академічного

[4] *Гарачковська О.О.* Жанрово-стильові модифікації української віршованої сатири й гумору XX ст. Автореф. дис. … докт. філол. наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – К., 2015. – 40 с.

літературознавства, яке зазвичай ігнорує подібні документи, зосереджуючись лише на аналізі творчої спадщини. Так само відсутні спроби простежити вплив тоталітарних ідеології та практики на творчу свідомість літераторів, зіставити матеріали архівно-кримінальних справ репресованих письменників між собою, виокремити типові схеми поводження з представниками творчої інтелігенції з боку радянських репресивних органів.

Отже, основними завданнями нашої публікації є аналіз архівно-кримінальних справ Юхима Ґедзя, Юрія Вухналя, В. Чечвянського, уточнення обставин їх арешту і перебування у в'язницях НКВС та предмету звинувачень, порівняння моделей поведінки заарештованих митців для відтворення їхніх психологічних портретів, визначення типовості/нетиповості справ репресованих гумористів для періоду сталінського терору.

Юрія Вухналя, В. Чечвянського та Юхима Ґедзя об'єднали не лише дружні взаємини та коло спілкування, але якоюсь мірою й спільна доля. Митці мали достатньо схоже соціальне походження (за анкетними даними, із селян), що цілком відповідало потребам часу й теоретично могло забезпечити кар'єрне просування в країні, що культивувала гегемонію пролетарської та частково й селянської (як супутньої) верств населення.

До літературного життя усі троє стали прилучатися ближче до середини 1920-х рр. Поступово кожен із них формував собі творче ім'я, друкуючись у тогочасній пресі різного ступеню впливовості – від «Селянської правди» до «Вістів ВУЦВК». Прикметно, що репресовані гумористи увійшли в історію української літератури не під своїми справжніми прізвищами, а під псевдонімами. І якщо мотивація В. Чечвянського (справжнє – Василь Михайлович Губенко) була зрозумілою: спробувати дистанціюватись від відомішого й знанішого молодшого брата – Остапа Вишні (справжнє – Павло Михайлович Губенко), то у випадку з його побратимами радше йдеться про самоозначення, яке б у певний спосіб характеризувало сатирика і його вдачу. Тож Іван Дмитрович Ковтун обрав собі ім'я Юрій Вухналь (вухналь – спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита), вочевидь, сподіваючись на те, що його гостре слово уражатиме

або пропікатиме людські вади й недоліки дійсності. Олексій Васильович Савицький для своїх сатирико-гумористичних творів обрав псевдонім Юхим Ґедзь (ґедзь – велика кусюча муха, що живиться кров'ю тварин), підкресливши у такий спосіб ущипливість свого художнього слова.

Згодом усі троє письменників сформують основний редакційний кістяк журналу «Червоний перець»[5], що друкувався у Харкові у 1927-1934 рр., а В. Чечвянський після арешту Остапа Вишні у 1933 р. ще й очолить видання. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. став періодом найбільшої мистецької активності молодих гумористів. Саме тоді виходять друком усі найвідоміші збірники оповідань, гуморесок і фейлетонів зазначених авторів: Юхима Ґедзя – «Автор Троянденко», «Буває й таке» (1927), «Завзятий середняк», «Принципіяльно», «Троглодити» (1929), «Бубна-козир», «Конкурс на гопак», «Ті ж і Мирон Гречка», «Столичний гість» (1930), Юрія Вухналя – «Початкуючий» (1928), «Життя та діяльність Федька Гуски», «Щирий українець», «Одруження Гаврила Ратиці» (1929), В. Чечвянського – «Царі природи» (1928), «Кадило» (1929), «Пародії» (1930), «Факт» (1932). Українські літературознавці, окреслюючи особливості розвитку гумористики міжвоєнної доби намагаються вибудувати ієрархічну градацію тогочасних сатириків. На жаль, брак джерельної бази, недоступність для читача переважної більшості названих збірок (маємо на сьогодні лише післяреабілітаційні перевидання окремих творів) не дозволяють порівняти ані наклади, ані реакцію публіки на них. Аналіз же поодиноких та вкрай розрізнених спогадів[6] очевидців і учасників буремних 1930-х рр. дозволяють стверджувати, що найбільшої слави

---

[5] *Єремєєва К.* Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України / наук. ред. В. Куліков. — Х.: Раритети України, 2018. — 200 с.

[6] *Костюк Г.* Зустрічі й прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон: Канадійський ін-т укр. студій, Альбертський ун-т, 1987. – 743 с.; *Чуб Д.* Люди великого серця (Статті, розвідки, спогади) / передм. Ю. Бойко. – Мельборн: Вид-во «Ластівка», 240 с.; *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом. – К.: Радянський письменник, 1985. – 156 с.

встиг зажити Юрій Вухналь. Принаймні Д. Чуб (справжнє – Дмитро Васильович Нитченко) називає саме його як одного з

> «найталановитіших, найпрацьовитіших і найулюбленіших авторів. Він привернув увагу читача і завоював собі почесне місце насамперед тим, що перший почав змальовувати в літературі, зокрема в гуморесках, негативного серед комсомольців героя в найрізноманітніших обставинах. Його сміливість, дотепність і тематична різноманітність були причиною того, що ті видання, де друкувався Юрій Вухналь та Остап Вишня, були найпочитнішими. Юрій Вухналь знав такі секрети сміху, яких не знали інші письменники-гумористи»[7].

Так чи інакше, усі троє літераторів, поза сумнівом, посприяли розмаху цього жанру, боронили його від нападів вульгарної пролетарської критики та

> «обстоювали право цього жанру на життєдіяльність, правдивість та художність творів»[8].

Розгортання у 1930-х рр. масових політичних репресій не лише згубно позначилося на подальшій літературній кар'єрі Юрія Вухналя, В. Чечвянського, Юхима Ґедзя, яких просто перестали друкувати, а й призвело до трагічної загибелі письменників.

Першим співробітники Харківського обласного управління НКВС заарештували Юхима Ґедзя – 2 листопада 1936 р.[9], наступного дня під арешт потрапили Юрій Вухналь[10] і В. Чечвянський[11]. Митцям оголосили звинувачення в участі у «контрреволюційній терористичній організації, що ставила за мету боротьбу з радянською владою».

Позаяк Юрій Вухналь та Юхим Ґедзь мешкали тоді за адресою вул. Червоних письменників, буд. 5, тобто у знаменитому

---

[7] *Чуб Д.* Талановитий гуморист і сатирик Юрій Вухналь (1906–1937–1977) // Сучасність. – 1978. – № 10. – С. 20.

[8] Історія української літератури XX століття. – Кн. 1: (1910–1930-ті роки). – С. 264.

[9] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014858фп, арк. 3, арк. 6 зв.

[10] Там само, спр. 017800, арк. 11 зв.

[11] Там само, спр. 013687фп, арк. 6 зв.

будинку «Слово», котрий зображений у багатьох художніх і мемуарних творах[12], обшуки у них відбулися фактично одночасно. Під час обшуків у всіх вилучено: паспорти, військові квитки, записники, фотографії, різне листування і т. зв. «контрреволюційні націоналістичні книжки» з домашніх бібліотек.

Понятим під час обшуку в квартирі Юхима Ґедзя випало бути українському письменнику і журналісту Івану Сенченку, котрий залишив досить яскраві спогади про цей тяжкий момент. Понятий зафіксував у пам'яті не лише соціально-побутове становище репресованого гумориста, а й поведінку співробітників НКВС:

> «У квартирі вопіюща бідність, злидні. Юхим любив випивати; та він і раніше випивав, а жив добре. Справа в іншому: він був заприсяжний гуморист і драматург з легкого жанру. Отож уявіть собі становище бідолашного гумориста, який у середині [19]30-х років мав заробляти на життя гумором і драматургією! Навколо дикий розгул осатанілих здобишників, людський плач, зойки, сльози, рипіння гальм "чорних воронів", які зграями прорізували вулиці міста, – і гумор, сміх! Бідолашний гуморист мав двоє дітей і, щоб прогодувати їх, спродав усе, що було в кімнаті, і вона стояла пусткою (щоправда, займав Юхим три кімнати, але агенти окупували лише одну). Треба робити обшук, а стіни – голі! А хата – пустка! Відкрили шухляди столу – звичайного, обіднього,— а в шухляді й листочка паперу. А обшук робити слід, бо ж поняті тут! І, крім того, хоч здохни, а щось же та слід знайти придатне для побудови звинувачення! Крім столу, в кімнаті стояла вузенька, довга, обідрана канапка, яка, певне, й залишилася вдома тому, що ніхто не хотів купити її. Один з агентів підвівся зі стільця, попрямував до канапи, взявся за кришку рукою. І тут Юхим не стерпів, стишеним голосом попередив зловісно: "Обережно, там бонба!". Агент аж підскочив, руку відсмикнув. Потім, звісно, оговтався, відкрив ту злощасну канапу. В ній лежали шмаття газети і якась мопрівська збірочка – була тоді така організація громадська МОПР, яка розшифровувалася як товариство міжнародної допомоги в'язням чи щось у цьому роді. Але для агента не мав ніякого значення факт допомоги, його очі прикипіли до слова міжнародний... Ага! Міжна-

---

[12] *Куліш В.* Слово про будинок «Слово». – Торонто, Накладом вид-ва «Гомін України», 1966. – 68 с.

родний! Це, значить, стосунки із закордоном! А це ж арена шпигунської діяльності! І злощасна брошурка полізла у портфель як незаперечний свідок криміналу! Звісно, і без брошурки Юхима взяли б. Акта, звісно, ніхто ніякого не складав. Забрали Юхима й пішли [...]»[13].

Це розлоге цитування важливе ще одним цікавим моментом. І. Сенченко стверджує, що жодного документу під час обшуку співробітники НКВС не складали. Між тим, в архівно-кримінальній справі Юхима Ґедзя наявний протокол обшуку за підписом понятого й арештованого. На жаль, без графологічної експертизи неможливо встановити, чи були ці підписи сфальшовані, чи пам'ять І. Сенченка дала таки збій.

У Юрія Вухналя понятим був літератор Денис Галушка, котрого колеги по цеху характеризували як «висуванця з хорошими задатками»[14]. На жаль, він не встиг залишити якихось спогадів ані про означену ситуацію, ані про тогочасну суспільно-психологічну атмосферу чи мистецьке життя Харкова, бо досить швидко пішов шляхом Ю. Вухналя. Дениса Галушку пізніше так само звинуватили в участі у контрреволюційній, терористичній організації та розстріляли у грудні 1937 р. Проте колоритний і показовий епізод щодо арешту Юрія Вухналя знаходимо у спогадах Юрія Смолича.

«Коли його арештували, – *пише Смолич,* – він у супроводі охоронців вийшов у двір будинку "Слово" (була вже десь восьма година ранку), тримаючи в руках портплед. У портпледі була, мабуть, подушка й ковдра чи білизна. Спинившись посеред двору й знаючи, що з усіх вікон дивляться, він зняв капелюх і вклонився до всіх вікон будинку, збудованого, як відомо, літерою "П". В цей час із портпледу вилізло мале кошеня. Чи воно залізло туди само – гріючися та граючи, чи він – невгамовний витівник – умисне його туди запроторив, хто його знає?»[15].

---

[13] *Сенченко І.* Нотатки про літературне життя 20–40-х років // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 3. – С. 16–17.

[14] Там само. – С. 16.

[15] *Смолич Ю.* Мозаїка. З тих років (курйози) // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2010. – Т. 5. – С. 240.

У цьому епізоді містяться деталі, що опосередковано характеризують вдачу Вухналя. Його сучасники сприймали митця не інакше як великого дотепника та людину веселої вдачі, водночас щирий поклон співмешканцям «Слова» – це не стільки прояв шанобливого ставлення до колег, все таки властивого сатирику, скільки усвідомлене прощання з розумінням усіх наслідків ситуації. У В. Чечвянського понятим у протоколі обшуку значиться Петро Пантелеймонович Дзюба, але поки жодної інформації про нього розшукати не вдалося.

Частина вилучених під час обшуку книжок, що належали Юрію Вухналю, потрапили до окремого документу – переліку контрреволюційних і націоналістичних книг, з-поміж яких прогнозовано опинилися твори Остапа Вишні, Г. Епіка, М. Куліша, Г. Косинки, М. Скрипника, Б. Антоненка-Давидовича та інших. Вилучені книги співробітники НКВС просто спалили, про що склали відповідний акт, збережений в архівно-кримінальній справі[16]. Схожа доля судилася й домашнім бібліотекам І. Калянника, Юхима Ґедзя та В. Чечвянського, у справі останнього й міститься спільний акт про спалення книжок у кількості 26 позицій на трьох[17].

Попри те, що митців заарештували у Харкові, згодом, приблизно у січні-лютому 1937 р. їх етапували до Києва, у в'язницю УДБ НКВС УРСР. Про це свідчить значна перерва у допитах – у Юрія Вухналя з 12 грудня 1936 р. до 3 лютого 1937 р. та постанова про допровадження В. Чечвянського у столицю «в окремому вагоні вагонзаку» від 25 лютого 1937 р.[18] Можливо, Юхима Ґедзя допровадили до Києва швидше, бо у справі відсутні великі перерви між допитами аж до травня 1937 р.

Юхим Ґедзь на першому допиті від 3 листопада 1937 р. погодився із звинуваченнями, визнавши своє членство у «контрреволюційному фашистському підпіллі». Мета наступних допитів полягала у розширенні кола учасників міфічної контрреволю-

---

[16] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 017800, арк. 17–19.

[17] Там само, спр. 013687, арк. 12–13.

[18] Там само, арк, 14.

ційної організації. Слідчі постійно вимагали нових прізвищ і деталізації інформації, вживаючи однотипні словесні звороти й стилістичні конструкції:

> «На попередньому допиті від 3.IX. ви не всіх назвали учасників українського фашистського підпілля. Розкажіть про всіх учасників підпілля», «На попередньому допиті ви дали свідчення про терористичні устремління Калянника. Деталізуйте цей факт»[19].

За результатами подібної наполегливості слідчих НКВС уявна контрреволюційна терористична організація включала ледь не всіх тогочасних представників української культури. Принаймні з допиту у допит фігурують прізвища Василя Чечвянського, Юрія Вухналя (І. Ковтуна), Остапа Вишні, Максима Рильського, Анатолія Волковича, Івана Калянника, Антона Дикого, Амвросія Бучми та інших.

Трохи інакшу модель поведінки на допитах обрав для себе Юрій Вухналь. Він погоджувався визнати свою дружбу й спілкування з письменниками, яких слідчі означили «націоналістами», але стійко заперечував упродовж усього часу (а у справі зафіксовано одинадцять протоколів його допитів з 4 листопада 1936 р. по 21 травня 1937 р.) існування контрреволюційної організації, членство у ній та винним себе не визнав. Окреслюючи власний світогляд, Юрій Вухналь свідчив:

> «Я був під сильним впливом Куліша. Його авторитет у літературі впливав на мене в націоналістичному дусі. Аналогічні погляди висловлював й Епік Григорій. У розмові зі мною він говорив, що любимчики партії – це нікчемні письменники – писарчуки. Завдяки такій політиці українська література деградує. [...] Весь цей процес націоналістичного впливу призвів до того, що в мені все більше стали визрівати націоналістичні настрої»[20].

Очевидно, подаючи такі відомості, Юрій Вухналь не був щирим і відвертим зі своїми катами. Методи впливу співробітників НКВС на заарештованих у часи Великого терору були досить різноманітними, але водночас і типовими – від психологічного тиску, шантажу до фізичних тортур. Відтак, цілковито спокій-

---

[19] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 014858фп, арк. 3, 36.

[20] Там само, спр. 017800, арк. 24.

но можна поставити під сумнів слова Вухналя. Адже загальновідомо, що найбільшого впливу як автор і особистість він зазнав від Остапа Вишні, чий неповторний талант і новаторство щиро визнавав. Принаймні в історії української літератури зафіксоване палке й щемне зізнання Юрія Вухналя:

«Всі ми виросли з Вишневого кореня!»[21].

Таким чином він підкреслив не лише значимість свого друга й побратима, але й внесок Остапа Вишні у формування цілого покоління українських гумористів. Проте, думається, що прізвища М. Куліша і Г. Епіка все таки з'явились не випадково. Можливо, називаючи імена заарештованих ще в 1934 р. літераторів, Юрій Вухналь намагався відвести удар від своїх товаришів-сатириків. Непрямо про це свідчить постійна повторюваність лише цих прізвищ, особливо у перших допитах письменника. Проте й у наступних коло письменників-«контрреволюціонерів», з якими він спілкується й «підтримує зв'язок» розширилося не набагато, включивши лише В. Чечвянського, А. Дикого, М. Семенка.

Розлогі переліки прізвищ так званих «ворогів народу», на думку чекістів, мали б переконати усіх у реальному існуванні якоїсь антирадянської структури. Проте коли заарештовані гумористи на вимогу представників спецслужби намагаються окреслити методи роботи українського підпілля, стає зрозумілим, що предметом підозри і звинувачень стали фактично побутові розмови, окремі опозиційні погляди та думки. На запитання слідчих НКВС про практичну діяльність т. зв. «контрреволюційного підпілля» В. Чечвянський відповів наступне:

«Національну політику Радянської влади в Україні я розглядав, як політику "придушення всього українського" і вважав, що Україна знаходиться в "політичному та економічному поневоленні". Я був ворогом усього радянського, колгоспи я вважав кабалою, становище робітників у більшості своїй напівжебрацьке»[22].

---

[21] Живий Остап Вишня. Збірник спогадів про письменника. – К., 1966. – С. 207.

[22] Архів УСБУ в Харківській області, спр. 013687, арк. 41.

Подібні фрази-кліше про «контрреволюційну пропаганду», «ненависть до усього радянського, до усіх починань радянської влади» мігрують зі справи у справу і набувають статусу доказів терористичної діяльності В. Чечвянського та його друзів.

Архівно-кримінальні справи жертв політичних репресій 1930-х – 1940-х років є досить специфічним джерелом для дослідження, адже містять багато фальсифікацій, вигадок слідчих, мовних і змістових кліше, неперевірених фактів. Проте у них трапляються окремі важливі деталі, що дозволяють сформувати уявлення про соціально-культурну ситуацію в Україні міжвоєнного періоду. Зокрема, в архівно-кримінальній справі Юхима Ґедзя зустрічається негативна оцінка тогочасними письменниками як прийому української делегації у Москві, так і ставлення до української літератури загалом. І така оцінка справді існувала, адже наші митці відчули зверхнє ставлення до себе й україномовних творів з боку центральної влади і спостерігали планомірне зачищення живих мистецьких середовищ в Україні, починаючи з 1929 р. Письменник Б. Антоненко-Давидович як безпосередній учасник української делегації у Москві у 1929 р. засвідчив у спогадах розгортання у той час шовіністичних тенденцій з боку вищого партійного керівництва СРСР та послідовне заперечення права українців на самобутність і національну тожсамість. За твердженням Б. Антоненка-Давидовича, на прохання пояснити різницю між нацією та національністю Й Сталін відповів:

> «Нация ето єслі ви імєєтє апрєдєльонную тєрріторію , на которой живйот апрєдєльонний народ, імєющій апрєдєльонниє плємєнниє отлічія, ґоворящій на одном апрєдєльонном язикє, ето будет нация. Ну, да: у всех єсть і апрєдєльонная тєрріторія і апрєдєльонний язик, абєдіняющій всю націю — ето єсть нация. Єслі ви імєєтє апрєдєльонную тєрріторію, на каторой живйот апрєдєльонний народ, імєющій апрєдєльонниє плємєнниє атлічія, но нє імєющій аднаво апрєдєльоннаво язика – как у вас українцеф: палтавєц нє панімаєт ґалічаніна, ґалічанін нє панімаєт палтавца — ето будет национальность.
>
> Отут ми і рота роззявили. Як досі, ми уважали, українці, себе за націю, а виходить — ми “национальность”. Ну, не кажучи про те, я все таки, ще трошки повчившися в університеті, знав аксіо-

му: якщо якась мова поділяється на діялекти, це єсть самостійна мова. Якщо не поділяється мова на діялекти, вона сама є діялектом чиєїсь іншої мови.

Великий учений, мудрий-премудрий і т. д. цього не знав»[23].

Обізнаність Юхима Ґедзя із подробицями зустрічі українським митців і Й. Сталіна свідчить про постійне включення гумориста у перебіг літературного життя України, а суголосність оцінки – про неабияку ерудицію та мудрість, хоч він не міг похвалитися здобуттям повної вищої освіти.

Аналізуючи матеріали архівно-кримінальних справ репресованих гумористів, можна висунути гіпотезу, що найбільшу внутрішню стійкість і незламність виявив Юрій Вухналь. Не лише тому, що не визнав провини, а й тому, що наважився оскаржувати дії слідчого – оперуповноваженого IV відділу УДБ НКВС УРСР, молодшого лейтенанта держбезпеки Акімова. У своїй заяві на ім'я слідчого НКВС Юрій Вухналь наполягав:

«Вами була надана мені очна ставка з гр. Чечвянським-Губенком В.М., [...] також, як і при очній ставці з гр. Ярошенком В., Ви відмовились фіксувати в протоколі мої питання до Чечвянського-Губенка та його відповіді на ці запитання. Відповіді Чечвянського-Губенка викривають його в суперечливості й непослідовності його свідчень проти мене.

Все це дає мені підстави заявити прокуратурі, що очна ставка, як з В. Ярошенком, а також з Чечвянським-Губенком, відбулася тенденційно, так що я був позбавлений можливості навіть робити свої зауваження до протоколу. Слідство ставило собі лише одну мету – звинуватити мене в нездійсненому мною злочині, тобто – належності до к[онтр]-р[еволюційної] фашист[ської] організації, яка стояла на терористичних позиціях, до якої я ніколи не належав і про існування якої не знав.

Тому прошу повторення очних ставок у присутності прокурора»[24].

В архівно-кримінальній справі Юрія Вухналя наявний лише протокол очної ставки з В. Ярошенком від 15 травня 1937 р. з підписами обох заарештованих письменників, а ось протокол

---

[23] *Антоненко-Давидович Б.* Спогад про прийом Сталіном української делеґації 1929 року // Сучасність. – 1984. – № 7–8. – С. 9–10.

[24] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 017800, арк. 227–227 зв.

очної ставки з В. Чечвянським від 28 травня 1937 р. знаходиться лише в архівно-кримінальній справі останнього. Із документу чітко видно, що Юрій Вухналь заперечує будь-що сказане колегою і наполягає, що

> «терористично ніколи налаштований не був і про те, що Чечвянський-Губенко є прихильником терору мені не було відомо»[25].

На цьому протоколі очної ставки наявні так само обидва підписи. Суттєвою різницею між документами є те, що на них підпис Юрія Вухналя фігурує в україномовному й російськомовному варіанті – «Ив. Ковтун» та «Ів. Ковтун». На жаль, цього недостатньо, аби зробити висновок про правдивість протоколів очної ставки та наявність/відсутність відповідних відповідей.

До усіх трьох справ репресованих гумористів долучили як доказову базу протоколи допитів заарештованих у різні роки письменників М. Ірчана, Г. Епіка, І. Калянника, А. Волковича, К. Довганя та інших.

Юхим Ґедзь, В. Чечвянський, Юрій Вухналь обвинувачувалися у злочинах за статтями 54-8 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР, а саме: тому, що були

> «учасниками української контрреволюційної нац[іоналістичної] фашистської терористичної організації і готували терористичні акти проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду».

Їх справи розглядалися у Києві на закритому засіданні виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Без участі обвинувачення, захисту і виклику свідків. Так само одноголосним виявилось рішення комуністичної тоталітарної системи – Юхима Ґедзя, В. Чечвянського, Юрія Вухналя розстріляно у Києві 15 липня 1937 р. Того самого дня аналогічні вироки співробітники НКВС виконали і стосовно письменників В. Чигирина та І. Калянника. Ймовірним місцем поховання цих репресованих літераторів стала таємна спецділянка НКВС УРСР у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу (нині – територія Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»). Репресовані гумористи були реабілітовані за відсутністю складу злочину у період «хрущовської відлиги» – В. Чечвянський у 1957 р., а Юрій Вухналь і Юхим Ґедзь – у 1958 р.

---

[25] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 013687фп, арк. 257.

Український гумор і сатира у 1920-х – 1930-х рр. пережили період чергового відродження після часів Бароко й реалізму другої половини XX ст. Проте сприятлива зовнішня кон'юнктура протривала недовго. Поступово українські сміхотворці, чиї твори спрямовувалися на викриття недоліків «соціалістичної дійсності», стали викликали у партійного керівництва УРСР міцні підозри в нелояльності. У період Великого терору гумористична стихія досить серйозно політизується, фактично перетворюється на обслуговувальний механізм влади, а провідні українські письменники-гумористи зазнають політичних переслідувань. З цілої плеяди найяскравіших сатириків періоду «Розстріляного відродження» уцілів, відбувши заслання, лише Остап Вишня та ще кілька літераторів слабшого таланту й впливовості – М. Годованець, О Ковінька тощо.

Долі Юрія Вухналя, Юхима Ґедзя, В. Чечвянського виявились типовими для періоду сталінського терору. Ставши жертвами масових політичних репресій, письменники не отримали жодної підтримки або юридичного захисту, змушені були вдатися до самообмовляння, свідчень проти друзів і колег. Всіх трьох розстріляли за сфальсифікованими звинуваченнями, без жодних доказів провини. До фізичного знищення додалося і знищення пам'яті про митців, адже їхні твори донині не перевидані.

Архівно-кримінальні справи репресованих письменників-гумористів містять окремих цікавий фактаж щодо їх творчих біографій, а також відомості, що стосуються обставин арештів, предмету звинувачень, тривалості перебування у в'язницях НКВС тощо. Окрім цього, інформація, зафіксована в архівно-кримінальних справах Юрія Вухналя, В. Чечвянського, Ю. Ґедзя дозволяє виокремити їхнє ставлення до подій літературно-мистецького та суспільно-політичного життя України 1920-х – 1930-х рр.: від повільного запровадження цензури, проникнення за підтримки влади в письменство графоманів до Голодомору 1933 р. Подібні відомості доводиться виловлювати по крихтах, але вони створюють додаткове емоційне й смислове тло доби. Способи поводження репресованих літераторів у лещатах НКВС є не лише наочним прикладом долі митця в епоху Великого терору, а й джерелом для побудови психологічно-

го портрету, перевірки усталених явлень чи спогадів про того чи іншого сатирика. Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути як комплексний аналіз художньої спадщини розстріляних сатириків, так і зіставлення відомостей їхніх архівно-кримінальних справ з документами інших письменників, які згадуються гумористами під час допитів. Це послугує не лише об'єктивізації літературного процесу, перевірці послідовностей арештів, а зокрема, стане додатковим свідченням фальсифікацій справ з боку співробітників НКВС.

Sheptytska T. **The Ukrainian humor and satire during the Stalin terror (based on materials of archival and criminal cases of Yuri Vukhnal, Vasil' Chechvyansky, Yukhym Gedz)**

The goal is using the materials of archival and criminal cases of Ukrainian satirists and comedians of the 1920-s – 1930-s to investigate the course of mass political repressions against the Ukrainian writers, who works in the era of the «Executed Renaissance». By the example of Yuri Vukhnal, Vasil' Chechvyansky, Yukhym Gedz to recreate the last months of their lives, to show the methods of «work» of the NKVD with the artistic environment of Ukraine, to simulate the life of the writing community under the gun of repressive intelligence services.

Conclusions. The archival-criminal cases of the humorists Yukhym Gedz, V. Chechvyanskiy, Yuri Vukhnal, who were shot in Kyiv in 1937, in fact were not the subject of a separate scientific study. The author, based on the different materials, most of which are introduced for the first time, have clarified the biographical information on the repressed writers, in particular, regarding the dates and circumstances of the arrests. Comparing archival-criminal cases of the repressed satirists, it was possible to fill in some information gaps, as well as to simulate the range of interests discussed by the literary environment of issues during the period of collapse of national construction and increasing pressure of Soviet repressive bodies.

The author examined the variations in the behavior of arrested humorists, which included both full plea and denial. None of the models proved to be a lifeline for the artists, which testifies to the brutality of the Soviet authorities and the observance of basic human rights by the communist regime. However, behaviors during the interrogations by Yuhim Gedz, V. Chechvyanskiy, Yuri Vukhnal added additional touches to their creative biography and prosopographic portraits.

Key words: Executed Renaissance; humor; satire; The Great Terror; Bykivnia; mass political repressions.

REFERENCES

1. Antonenko-Davydovych, B. (1984). *Spohad pro pryjom Stalinom ukrains'koi delegatsii 1929 roku*. Suchasnist', 7–8, 4–12 [in Ukrainian].
2. Chub, D. (1978). *Talanovytyj humoryst i satyryk Yurij Vukhnal'* (1906–1937–1977). Suchasnist', 10, 20–25 [in Ukrainian].
3. Chub, D. (1981). *Liudy velykoho sertsia (Statti, rozvidky, spohady)* / Foreword Yu. Bojko. Mel'born: Vydavnytstvo «Lastivka» [in Ukrainian].
4. Harachkovs'ka, O. (2015). *Zhanrovo-styl'ovi modyfikatsii ukrains'koi virshovanoi satyry j humoru XX st*. [Genre and stylistic modifications of the Ukrainian versified XXth century satire and humour] *(Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Istoriia ukrains'koi literatury XX stolittia*: U 2-kh kn. (1994) / za red. V. H. Donchyka. (2th ed.). Kyiv: Lybid'. Vol. 1: (1910–1930-ti roky) [in Ukrainian].
6. Kobylets'kyj, Yu. (1985). *Dal' makhne krylom*. Kyiv: Radians'kyj pys'mennyk [in Ukrainian].
7. Kostiuk, H. (1987). *Zustrichi j proschannia. Spohady.* Knyha persha. Edmonton: Kanadijs'kyj instytut ukrains'kykh studij, Al'berts'kyj universytet [in Ukrainian].
8. Kulish, V. (1966). *Slovo pro budynok «Slovo».* Toronto, Nakladom vydavnytstva «Homin Ukrainy» [in Ukrainian].
9. Polishuk, V. (2003). Oleksij Savyts'kyj: Yukhym Gedz' – Oles' Yasnyj. In Zhuk, P.M., Zakharchenko, V.I., Rubtsova, V.I., Kryvenko, S.I., Davydenko, V.O. (Ed.). *Reabilitovani istoriieiu. Cherkas'ka oblast'*. Vol. 3, 402–406. Smila: «Tiasmyn» [in Ukrainian].
10. Senchenko, I. (1988). *Notatky pro literaturne zhyttia 20–40kh rokiv*. Ukrains'ka mova i literatura v shkoli, 3, 16–17 [in Ukrainian].
11. Smolych, Yu. (2010). *Mozaika. Z tykh rokiv (kurjozy*). Spadschyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia. Kyiv: «Stylos», Vol. 5, 239–250. [in Ukrainian].
12. Yeremieieva, K. (2018). Byty satyroiu: zhurnal «Perets'» v sotsiokul'turnomu seredovyschi Radians'koi Ukrainy. Kharkiv.: Rarytety Ukrainy [in Ukrainian].
13. Z poroha smerti*:* Pys'mennyky Ukrainy – zhertvy stalins'kykh represij (1991). Vyp. 1. Kyiv: Radians'kyj pys'mennyk [in Ukrainian].
14. *Zhyvyj Ostap Vyshnia* (1966). Zbirnyk spohadiv pro pys'mennyka. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].